

УДК 314.5(477)

*Л. І. СЛЮСАР,
кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України*

ЕВОЛЮЦІЯ ШЛЮБУ В УКРАЇНІ: XVII – ПОЧАТОК XX СТОРІЧЧЯ

Постановка проблеми. Витоки особливостей сучасної шлюбно-сімейної поведінки населення кожної країни лежать у відмінностях його історичного розвитку, еволюції його соціокультурної та інституційної систем.

Шлюб і сім'я як багатофункціональні інститути суспільства мають значну інституційну автономію, внутрішню логіку розвитку, яка разом з тим вплетена у тканину історичного розвитку всього соціуму. Розвиток суспільних відносин і відповідна зміна інституційного середовища, економічні умови відтворення населення, соціальна форма організації суспільства, поступові зміни в ментальності народу під впливом трансформації релігійних уявлень, соціальних та моральних норм і правил, взаємодії з ідейними і моральними стандартами інших народів – всі особливості історичного розвитку певного суспільства впливають на систему шлюбно-сімейних відносин, форми, принципи, умови укладання й існування шлюбу.

Еволюція шлюбу в Україні – це органічна складова еволюції інституційної системи, поступових змін соціокультурних ментально-ціннісних засад суспільства на довгому і складному історичному шляху його розвитку.

Дослідження історичної еволюції шлюбу дає можливість не тільки краще зрозуміти демографічну історію, а й вивчити витоки сучасних особливостей матримоніальної поведінки населення України, оскільки постіндустріальна трансформація шлюбу і сім'ї, що спостерігається в усіх країнах західної цивілізації, у кожній країні має свої особливості, свою форму вираження. Динамічність і неоднозначність сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері, у тому числі трансформація інституту шлюбу, обумовлює необхідність більшої уваги дослідників до історичної еволюції цього інституту. Зрозумівши минувшину, ми зможемо передбачити майбутнє, наслідки тих змін, які відбуваються у шлюбі й сім'ї на початку XXI сторіччя.

Аналіз попередніх досліджень. Представлене дослідження є розробкою у галузі історичної демографії, тобто дисципліни, яка, як відомо, знаходиться на стику демографії і історії. Тому в процесі роботи автор спирався на праці українських істориків і етнографів щодо історії шлюбу і сім'ї у XVII–XVIII століттях – М. Чубатого, А. Пономарьова,

О. Кравець, а також праці співробітників Демографічного інституту Української Академії наук – Ю. Корчака-Чепурківського, П. Пустохода, М. Трацевського щодо шлюбності населення у другій половині XIX – на початку XX століття. Серед українських демографів – наших сучасників слід згадати А. Перковського, який плідно досліджував українську сім'ю XVII–XVIII століття. Однак в цілому сучасна українська демографія не приділяє достатньо уваги історії шлюбу і сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Протягом сторіч шлюб був основою сімейної форми організації життєдіяльності населення України. Ми не маємо даних стосовно кількості шлюбів в Україні XVII–XVIII ст., однак дослідження істориків, етнографів дають цікаву інформацію стосовно соціально-демографічних характеристик шлюбності населення: щодо вікової моделі, умов і правил укладання шлюбів, їх міцності тощо. У цей історичний період шлюбні відносини досить жорстко контролювала громада як представник інтересів суспільства в цілому. У XVII–XVIII століттях відповідно до норм звичаєвого права шлюб являв собою договір двох сторін, посередниками у якому виступали довірені особи. Порядок оформлення шлюбного договору українців, які проживали в різних регіонах, мав різні форми. Найбільш поширеним був договір батьків молодих, який у присутності свідків оформлявся у вигляді письмового (шлюбними листами) чи усного контракту.

Умови укладання шлюбу були досить демократичними як для доіндустріального (аграрного) суспільства. Парубок і дівчина, як правило, знайомились задовго до шлюбу. Тільки заздалегідь домовившись з дівчиною, парубок засилав сватів. Разом з тим обов'язковою була згода батьків. Якщо молоді брали шлюб без їх згоди, вони позбавлялись батьківського благословіння, а в деяких місцевостях – і спадщини. Народ засуджував самовільні шлюби.

Щодо поширеності примусових шлюбів (без згоди молодих), то вони відбувалися досить рідко, хоча щодо цього є різні думки. Так, на думку відомої дослідниці історії української сім'ї Кравець О. М., звичаєве право українського народу не передбачало обов'язкової згоди молодих на одруження, але здебільшого її брали до уваги. Вибір дружини і самий шлюб залежали переважно від волі батьків. Тільки наприкінці XIX ст. молодь, особливо чоловіча, набула певної самостійності у виборі дружини [1, с. 46–47]. Разом з тим Пономарьов А. П., спираючись на архівні дані (наприклад, на положення Книги міської Луцька 1606 р.) вважає, що взаємна згода нареченого і нареченої була обов'язковою умовою шлюбу як українців, так і багатьох інших народів України [7, с. 53].

Звичай регламентував вік взяття шлюбу, а також співвідношення віку нареченого та нареченої. У XVII–XIX сторіччях в Україні був поширений ранній шлюб. Одружувались у 18–25 років парубки, а дівчата – у 16–23 роки. Відданицею вважали дівчину, якій минуло 16 років. У багатьох місцевостях України дівчина 20 років вважалася «застарілою». Намагання батьків якомога раніше оженити сина пояснювалось насамперед економічними міркуваннями: сім'я одержувала додаткові робочі руки. А дочку рано віддавали заміж, бо побоювались, що вона залишиться незаміжною («засидиться в дівках»), що за народними поглядами вважалось неприйнятним. Батьки, керуючись усталеними народними поглядами, намагались одружувати дітей у відповідній віковій черговості, тобто молодші жили з батьками доти, поки заміж не виходила старша сестра [1, с. 45].

Поступово важливою складовою шлюбу ставало церковне вінчання. За даними М. Чубатого, церковне вінчання стало поширюватись ще за часів княжої Русі–України, однак спочатку лише вищі верстви населення дружилися (вислів М. Чубатого) церковним шлюбом [11, с. 748]. Лише з середини ХУІІІ століття (в деяких західних областях – з початку ХVІ століття) складовою укладання шлюбу для широких верств населення стало його церковне освячення – вінчання. Однак довгі роки значення шлюбного договору і

весілля не зменшувалось. І якщо молоді побралися в церкві, але відклали весілля, вони місяцями не жили разом, аж доки не справляли традиційного весілля [7, с. 53]. Саме в цей період з'явився шлюб «на віру» — шлюб без церковного вінчання, але хоча б з невеликою церемонією весілля, що пізніше використовували особи, які за церковними канонами не могли вінчатись.

Вчені по-різному характеризують типи шлюбу, поширені в Україні у XVII—XIX ст. Так, українська дослідниця сім'ї О. М. Кравець виділяє два типи шлюбу: звичайний шлюб та «шлюб на віру», який зустрічався переважно в Подільській, Київській, Волинській губерніях, а також у Галичині та на Чернігівщині [1, с. 51]. А. П. Пономарьов пише про шлюб по зговору чи сватанню, який відбувався відкрито, за взаємною згодою молодят та їхніх батьків, відповідно до шлюбно-сімейних традицій, звичаїв та ритуалів. Також існував шлюб на віру, про який згадувалось вище, шлюб уводом та шлюб уходом. Шлюб уводом відбувався з викраденням нареченої, але з її згоди, часто без згоди батьків, а також у випадках, коли до нареченої сваталось кілька парубків. Шлюб уходом був досить поширений, і до нього вдавалися найбідніші, які не могли оплатити весілля, весільні подарунки тощо [7, с. 103–104].

Хоча шлюб укладали на все життя, траплялись і випадки розпаду шлюбу (розлучення), які, за даними О. М. Кравець, були рідкісним явищем і здійснювались за обопільною згодою сторін, які розлучались. Вони відбувались на основі спеціального зобов'язання, причому до XVII ст. усного, а пізніше для здійснення розлучення стали складати так звані розлучні листи, спочатку в присутності свідків, а з посиленням впливу церкви — священика. Наприкінці XVIII ст. церква заборонила розірвання шлюбу за народним звичаєм, лише за згодою церковного суду [1, с. 52].

Укладання шлюбу у XVI—XVIII ст. не означало створення окремого домогосподарства. За дослідженнями А. Л. Перковського [6, с. 37–46], дворище (чи дім, двір) в Україні цього періоду об'єднувало кілька споріднених сімей, оскільки односімейне індивідуальне домогосподарство не змогло б витримати економічне напруження та постійні демографічні втрати, у т.ч. через війни другої половини XVII — початку XVIII ст. Еволюція багатосімейного селянського господарства, зменшення його розміру розпочалися у другій половині XVIII ст. Редукція двору до односімейного господарства на Правобережній Україні стала очевидним фактом у середині 70-х років XVIII ст., а на території Лівобережної і Слобідської України — у 80–90-ті роки цього століття. В той час на цих територіях поширився звичай виділення одружених синів з батьківського господарства. Виділення нової сім'ї відбувалось одразу після одруження або наступного року.

Вже у середині XIX ст. найпоширенішою формою сім'ї в Україні була нуклеарна сім'я. За даними В. В. Тарновського, в цей період не тільки далекі родичі не зберігали господарської єдності, а й жонатий син звичайно відділяється від батьків, будує окрему хату і запроваджує окреме господарство. Два жонаті брати майже ніколи не жили разом [10, с. 44].

Положення звичаєвого права XVII—XVIII століть знайшли відображення у законах Російської імперії стосовно шлюбу, умов його укладання і припинення, сімейних прав і обов'язків тощо. Ці закони, окремі положення яких почали діяти з кінця XVII — у XVIII ст., у XIX ст. вже повністю регулювали шлюбно-сімейні стосунки населення країни, у тому числі і України як складової імперії, і діяли до жовтневого перевороту 1917 р. Повне єднання держави і церкви, яке було одним із важливих принципів організації суспільства у той період, стало серцевиною шлюбного законодавства: у законах виписані не тільки особливості укладання шлюбу окремих верств населення; головний акцент зроблено на формі віросповідання майбутнього подружжя. Діяли окремі положення законів стосовно шлюбу осіб православної віри, окремо

— щодо осіб інших християнських концесій, окремо — щодо шлюбу нехристиян. Держава визнавала законним лише церковний шлюб, тобто взятий у церкві, за церковним обрядом, при двох свідках, а поза церквою — лише у місцях, де вінчання було неможливим. Головним доказом шлюбного союзу був запис у приходській (метричній) книзі. Християнам неправославного віросповідання, а також представникам інших релігійних груп, дозволялось брати шлюб між собою за законами своєї церкви, і їхній шлюб реєструвався у відповідних (окремих) метричних книгах [5, с. 756–770].

Відповідно до закону дозволялось брати шлюб чоловікам з 18 років, а жінкам з 16 років, і лише в окремих випадках — до цього віку, але не раніше ніж за півроку до шлюбного віку. На території України проживали різні народи, і у кожного з них були свої звичаї і правила. Наприклад, шлюбно-сімейні традиції народів півдня України — татар, караїмів — визначали норми мусульманського права (шаріат), традиції євреїв — норми іудаїзму, які давали право на дуже ранній шлюб. Однак законами Російської імперії було заборонено вступ до шлюбу раніше вищевказаного законом віку мусульманам (як тоді їх визначали магометанам) та іудеям — підданам Російської імперії, що було окремо оговорено у підрозділі «Про шлюби нехристиян між собою», стаття 91 [5, с. 766]. Виняток було зроблено лише для корінних мешканців Закавказзя, яким дозволялось брати шлюб: чоловікам — з 15 років, а жінкам — з 13.

Шлюб укладався за взаємної згоди осіб, які одружувалися. Закон навіть забороняв батькам чи опікунам примушувати до шлюбу. Разом з тим заборонялось брати шлюб без згоди батьків або опікунів. Існували окремі положення законодавства стосовно Полтавської та Чернігівської губерній: якщо мати чи батько забороняли шлюб повнолітньої дочки (22 роки і старше), маючи опікунство над її власністю, вона могла оголосити в суді про цю причину і взяти шлюб з дозволу суду.

Були й інші обмеження щодо шлюбу: це заборона вступу до шлюбу особам старшим за 80 років; заборона брати 4-ий шлюб; заборона шлюбу між близькими родичами. Закон визнавав недійсними шлюби: укладені із застосуванням насильства, а також якщо особи були визнані божевільними (один чи обидва); шлюб між близькими родичами (за церковними правилами); якщо особа на даний час перебувала у шлюбі; якщо молодята не досягли шлюбного віку або були старші 80 років; шлюби православних з нехристиянами (!).

Детально регламентувались шлюби православних з особами інших християнських концесій. Ці шлюби дозволялись державою, але наречені—не православні повинні були дати підписку, що не перешкоджатимуть православній вірі свого обранця, не схилитимуть до переходу в свою віру, а народжені у шлюбі діти будуть хрещені у православ'я. Якщо шлюб між православним і католиком укладався римсько-католицьким священником, він вважався недійсним доки не відбулось вінчання у православній церкві.

Шлюби російських підданих православної та римсько-католицької віри з нехристиянами були заборонені, ця заборона існувала і на початку ХХ століття (стаття 85) [5, с. 767].

Шлюб припинявся лише у разі смерті одного з подружжя, тоді дозволявся вступ у новий шлюб. Щодо можливості розірвання шлюбу, то її умови були настільки обмежені, що це була майже заборона. Шлюб міг бути розірваний тільки духовним судом на прохання одного з подружжя у випадках:

- доказу перелюбства або нездатності до шлюбного співжиття;
- один із подружжя засуджений до покарання з позбавленням всіх прав, або засланий у Сибір з позбавленням прав і майна;
- безвісна відсутність одного з членів подружжя.

Крім того, зізнання одного з осіб, які бажали розлучитись, у подружній зраді не приймалось, якщо не супроводжувалось доказами і не узгоджувалось з обставинами справи. Позов про розірвання шлюбу через нездатність одного з подружжя до шлюбного співжиття приймали тільки через три роки після укладання шлюбу. Дозволялось просити про розірвання шлюбу та вступ у новий шлюб, якщо один із подружжя був відсутній 5 і більше років.

Слід підкреслити, що дуже мала вірогідність розірвання шлюбу (розлучення) у ті роки була обумовлена не тільки «жорстким» законодавством, а і різким осудом церкви, громади, всього сімейного і соціального оточення. Вважалося, що розлучення є відхиленням від соціально прийнятних норм поведінки. Тому розірвати шлюб могли дозволити собі лише представники вищих соціальних верств населення, які були економічно і соціально захищені.

Держава і церква підтримували ортодоксальну, патріархальну модель взаємовідносин між подружжям. Відповідно до закону, подружжя зобов'язано було жити разом, і при зміні місця проживання чоловіка з якоїсь причини (переселення, нове місце «служби» тощо) дружина повинна була слідувати за ним. Чоловік зобов'язаний (і це прямо вказано у положеннях закону) любити свою дружину, жити з нею у згоді, прощати її недоліки, допомагати, забезпечувати дружині прожиток і утримання по можливості. Обов'язок дружини – коритися чоловіку як голові сім'ї, жити з ним у любові, шануванні, в необмеженій слухняності, догоджати та виконувати обов'язки хазяйки дому.

Разом з тим навіть після заміжжя жінка зберігала певну економічну самостійність: придане дружини, а також власність (маєток), придбана на її ім'я під час шлюбу, вважали її окремою власністю. Хоча щодо мешканців Чернігівської і Полтавської губерній ця норма закону мала певні корективи: придане дружини, хоча і вважалося її власністю, було у загальному володінні і користуванні подружжя.

Щодо демостатистичних характеристик шлюбності населення України за період, коли вона входила до складу Російської імперії, то ми маємо статистичні дані для аналізу лише з 1867 року завдяки працям Демографічного Інституту Української академії наук, який діяв в Україні у 1918–1938 рр. Підготовлені колективом цього інституту разом з Центральним статистичним управлінням УРСР «Матеріали щодо природного руху населення України», що були видані як перший том Праць демографічного інституту під редакцією академіка М. Птухи, а також як окреме видання [3; 4], містять інформацію щодо кількості шлюбів у 9 губерніях, з яких тоді складалась Україна (Волинь, Катеринославщина, Київщина, Поділля, Полтавщина, Таврія, Харківщина, Херсонщина, Чернігівщина), а також розподіл шлюбів за місяцями, сімейним станом та віком осіб, які брали шлюб. Інститут провів велику роботу із зведення статистичних даних, їх перевірки, виправлення помилок, забезпечення коректності порівнянь (наприклад, зміни у кордонах губерній враховували автори). Як зазначав академік М. Птуха у передмові до цього видання, особливо великий внесок у цю працю зробили Ю. О. Корчак-Чепурківський та М. Н. Трацевський.

Згідно з наявними статистичними даними, у другій половині XIX ст. щороку на території України реєструвалось 160–200 тис. шлюбів, а на початку XX сторіччя до початку Першої світової війни (1914 р.) – 200–250 тис. шлюбів. Кількість шлюбів поступово зростала, з певними річними коливаннями, обумовленими історичними катаклізмами (зменшення кількості шлюбів у 1877 р. – російсько-турецькою війною, 1904–1905 рр. – російсько-японською війною, у 1914 р. – початком світової війни тощо (рис. 1).

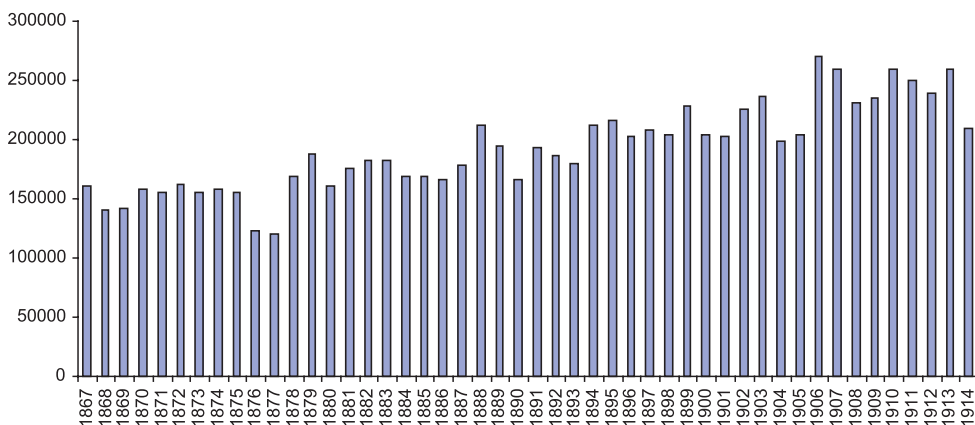

Рис. 1. Кількість шлюбів в Україні (у 9 її губерніях) у 1867–1914 рр.

Рівень шлюбності визначався шлюбною поведінкою сільського населення, оскільки значна більшість жителів губерній України на той час проживала у сільській місцевості (за даними перепису 1897 р. – 86,8%). На міські поселення припадало дещо більше десятої частини шлюбів, і за 1871–1910 рр. частка шлюбів у містах в їх загальній кількості зросла лише з 10,2% до 15,4%.

Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 населення) коливався у ці роки між 8–10‰ (мінімальне значення 7,1‰, максимальне – 11‰), а в середньому дорівнював 9,1‰. Інтенсивність шлюбності поступово знижувалася, хоча і незначно (рис. 2).

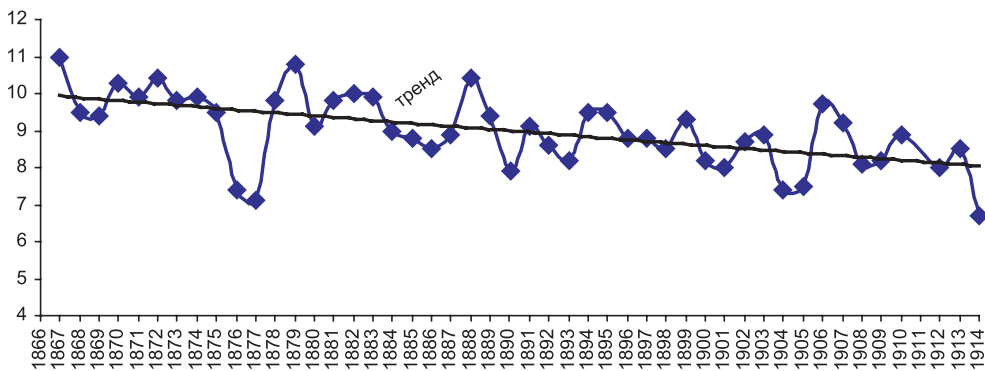

Рис. 2. Загальний коефіцієнт шлюбності в Україні (у 9 її губерніях) у 1867–1914 рр., ‰

У вивчення шлюбності населення за цей період значний внесок зробили співробітники Демографічного Інституту П. Пустоход і М. Трацевський. Їх праця «Шлюбність на Україні», надрукована у Демографічному збірнику за редакцією академіка М. В. Птухи, містить аналіз інтенсивності шлюбності, міжнародні порівняння, а також детальний аналіз сезонних коливань шлюбності як у цілому по Україні, так і по окремих її губерніях, типах поселень, релігійних групах населення [8, с. 84–195].

За твердженням цих дослідників, Україна на той час належала до групи країн з найвищою інтенсивністю шлюбності поряд з Європейською Росією, Сербією, Болгарією, Угорщиною та Японією. Серед цих країн найвищі показники шлюбності у Сербії та Угорщині, вищі порівняно з Україною показники і в Європейській Росії. Характерна особливість країн з високою шлюбністю, у тому числі України, – мала, порівняно з іншими країнами, сталість загальних чисел, чималі коливання коефіцієнтів шлюбності. Крім того, досліджуючи коефіцієнти шлюбності за п'ятиліття, вчені дійшли висновку, що в Україні, як і в більшості країн цієї групи, відбувався поступінний спад шлюбності.

Детальний аналіз розподілу шлюбів за місяцями дав змогу зробити висновок, що на нього впливають два головних чинники: господарчий та релігійний. Перший спричиняє максимум шлюбів у жовтні – по закінченні сільськогосподарських робіт, другий – їх мінімум в березні та грудні, тобто в період посту, коли не вінчають. Значним є вплив форми віросповідання: у римо-католиків крива розташування шлюбів за місяцями почасти відрізняється від людності православного вірування; у лютеран ця крива подібна до римо-католиків, а юдеї, як і татари, мають відмінний напрямок розташування шлюбів за місяцями [8, с. 103–105].

Дані щодо сімейного (дошлюбного) стану осіб, які брали шлюб, дають змогу вивчити поширеність повторного шлюбу в Україні тих часів. Як уже зазначалось, розпад шлюбу внаслідок розлучення в Російській імперії був рідкісним явищем і внаслідок законодавчих обмежень, і внаслідок осуду такої форми поведінки соціальним оточенням, його невідповідності моральним і соціальним нормам того часу. Однак вірогідність овдовіння, доволі висока в умовах рівня смертності у ті часи, створювала передумови для повторної шлюбності. Л. Личков¹, описуючи сімейний склад населення Волинської, Київської і Подільської губерній за даними перепису 1897 р., відзначав, що більша частина дорослого населення цих губерній (у віці 15 років і старше) перебувала у шлюбі, і відсоток осіб у шлюбі серед осіб різної статі був приблизно однаковий, але відсоток овдовілих у жінок був значно вищий, ніж у чоловіків. Чисельність розлучених була дуже незначною (не більше 0,3%), хоча така демографічна група існувала [2, с. 10] (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл за шлюбним станом населення Волинської, Київської і Подільської губерній, 1897 р.

	Волинська		Київська		Подільська	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Парубки та дівчата	31,9	23,7	31,0	24,5	29,9	21,9
Особи у шлюбі	62,9	65,4	64,5	63,6	65,9	65,4
Овдовілі	5,0	10,6	4,3	11,5	4,0	12,3
Розлучені	0,07	0,2	0,1	0,3	0,1	0,2
невідомо	0,07	0,09	0,1	0,1	0,1	0,2

Джерело: Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». – К.: Типография Императорского Университета св.Владимира, 1905. – С. 10.

¹ Личков Л. С. – російський статистик і публіцист (1855–1943)

Таблиця 2

Частка перших і повторних шлюбів та розподіл повторних шлюбів за дошлюбним станом партнера у чоловіків та жінок України у 1886–1910 рр.

	Чоловіки		Жінки		Повторні шлюби чоловіків		Повторні шлюби жінок	
	перший шлюб	по-вторний шлюб	перший шлюб	по-вторний шлюб	з дівчиною	з удовою	з парубком	з удівцем
1886	0,83	0,17	0,89	0,11	0,50	0,50	0,27	0,73
1887	0,85	0,15	0,89	0,11	0,48	0,52	0,26	0,74
1888	0,86	0,14	0,91	0,09	0,53	0,47	0,28	0,72
1889	0,85	0,15	0,90	0,10	0,54	0,46	0,30	0,70
1890	0,83	0,17	0,89	0,11	0,54	0,46	0,27	0,73
1891	0,85	0,15	0,90	0,10	0,55	0,45	0,27	0,73
1892	0,83	0,17	0,89	0,11	0,54	0,46	0,27	0,73
1893	0,81	0,19	0,88	0,12	0,54	0,46	0,28	0,72
1894	0,85	0,15	0,90	0,10	0,54	0,46	0,29	0,71
1895	0,85	0,15	0,90	0,10	0,53	0,47	0,27	0,73
1896	0,84	0,16	0,90	0,10	0,55	0,45	0,30	0,70
1897	0,85	0,15	0,90	0,10	0,55	0,45	0,30	0,70
1898	0,85	0,15	0,91	0,09	0,54	0,46	0,28	0,72
1899	0,86	0,14	0,91	0,09	0,55	0,45	0,28	0,72
1900	0,85	0,15	0,91	0,09	0,54	0,46	0,27	0,73
1901	0,85	0,15	0,91	0,09	0,55	0,45	0,27	0,73
1902	0,86	0,14	0,91	0,09	0,56	0,44	0,27	0,73
1903	0,87	0,13	0,92	0,08	0,57	0,43	0,32	0,68
1904	0,85	0,15	0,91	0,09	0,57	0,43	0,28	0,72
1905	0,85	0,15	0,91	0,09	0,58	0,42	0,28	0,72
1906	0,85	0,15	0,90	0,10	0,57	0,43	0,35	0,65
1907	0,85	0,15	0,90	0,10	0,57	0,43	0,34	0,66
1908	0,86	0,14	0,91	0,09	0,57	0,43	0,33	0,67
1909	0,86	0,14	0,92	0,08	0,59	0,41	0,32	0,68
1910	0,86	0,14	0,91	0,09	0,56	0,44	0,30	0,70

Джерело: авторські розрахунки за: *Матеріали по естественному движению населения Украины 1867–1914 гг. – Харьков: типо-литография им. Фрунзе, с. 10–16.*

У «Матеріалах щодо природного руху населення України» особи, які брали шлюб, розподілені на дві групи: особи, які раніше ніколи не були у шлюбі (парубки й дівчата) та овдовілі. Розлучені особи, через їх малу кількість, було поєднано з овдовілими. Анало-

гічно діяв і М. Трацевський, досліджуючи плідність жінок України за шлюбним станом [9, с. 112]. Цікаво, що у «Матеріалах...», підготовлених Демографічним інститутом, за дошлюбним станом розподілені не окремо чоловіки і жінки, як у сучасній статистичній звітності, а парубки та овдовілі чоловіки розподілено на групи відповідно до дошлюбного стану нареченої (дівця, вдова), що дає більше простору для наукового аналізу.

За нашими розрахунками, у 1886–1910 рр. (за цей період є статистичні дані) для приблизно 15% чоловіків та 10% жінок, які брали шлюб протягом року, це був шлюб повторний. Чоловіки-вдівці у більшості випадків одружувались з дівчатами (55% повторних шлюбів чоловіків), а жінки-вдови переважно (70%) виходили заміж за вдівців – табл. 2. Отже, шлюбна поведінка чоловіків і жінок при повторному шлюбі мала значні особливості.

Про більшу можливість повторного шлюбу для чоловіків у випадку овдовіння, порівняно з жінками, свідчать і спеціальні коефіцієнти шлюбності, розраховані П. Пустоходом і М. Трацевським за даними перепису населення 1897 р. За їх розрахунками, на 1000 чоловіків-удівців у 1896–1897 рр. припадало 89,7 шлюбів, а на 1000 жінок-вдів – тільки 26,1, тобто у 3,4 рази менше.

Щодо вікових характеристик шлюбності, то, за нашими розрахунками, середній вік заміжжя жінок у 1886–1910 рр. дорівнював 21,5–22 роки, медіанний вік – 20,8, одруження чоловіків – відповідно 25,5 і 24,3 року. У кожному другому шлюбі наречена була не старше 20 років, і в кожному п'ятому – наречений цього віку. Хоча спостерігались певні річні коливання, вікова модель шлюбності у цей період залишалась незмінною.

На рубежі XIX–XX ст. шлюбна поведінка населення України в цілому залишалась традиційною, хоча під впливом нових економічних (капіталістичних) відносин, поступової (хоч і ще дуже повільної) урбанізації почали відбуватись окремі зміни. Так, О. Кравець пише про поширення у цей період серед чоловіків-селян, які залишали село, шукаючи заробіток на стороні (так зване відходництво), практики створення нових сімей у місті, хоча у селі залишалась стара сім'я, часто з дітьми [1, с. 26–28].

Висновки. Отже, шлюбні традиції українців у XVII–XIX ст. характеризувались значною сталістю, майже не змінювались протягом століть. Норми звичаєвого права стосовно віку, моделі, умов шлюбу знайшли відображення в законах держави, повністю узгоджувались з ними. З кінця XVIII ст. шлюбно-сімейні відносини майже цілком контролювала церква, і це підтримувала держава, було закріплено у шлюбному законодавстві.

Модель шлюбної поведінки українців: висока інтенсивність шлюбності, велике поширення ранніх шлюбів, сезонні коливання шлюбності відповідно до сільськогосподарського та релігійного циклів, поширення моделі «шлюбу на все життя», тобто припинення шлюбу лише у випадку овдовіння – була значною мірою типовою для населення доіндустріального суспільства. І ця модель шлюбності збереглася і в перші десятиліття XX століття, хоча суспільство, яке вже просувалося шляхом індустріалізації, потребувало її оновлення. Однак шлюбне законодавство, побудоване на принципах релігійної моралі, фактично залишалось незмінним до «великого революційного перелому» другого десятиліття XX сторіччя.

Слід зазначити, що і на початку XXI століття шлюб в Україні зберіг певні традиційні особливості. Населення України характеризується високим рівнем шлюбності, і хоча сучасні цивілізаційні особливості шлюбу – підвищення віку вступу, плюралізація форм шлюбних стосунків – і мають місце в Україні, міжнародні порівняння свідчать, що українці раніше і частіше реєструють шлюб, ніж населення більшості країн Європи. Разом з тим стабільність шлюбу, модель «шлюбу на все життя» відійшла в минуле, і вже багато

десятиліть Україна належить до групи країн з найбільш високим рівнем розлучуваності населення.

Джерела

1. *Кравець О. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. – К.: Наукова думка, 1966. – 198 с.
2. *Личков Л.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». – К.: типография Императорского Университета св.Владимира, 1905. – 50 с.
3. Матеріали по естественному движению населения Украины 1867–1914 гг. – Харьков: типо-литография им. Фрунзе. – 130 с.
4. Матеріали щодо природного руху населення України. Праці Демографічного інституту, том I. під ред. акад. М. Птухи. – К.: друкарня Української Академії Наук, 1924. – 92 с.
5. О правах и обязанностях семейственных // Полный свод законов Российской империи в 2-х книгах. Под ред. А. А. Добровольского. Книга 2. Тома IX–XVI. – Том X, книга I. – С-Петербург: Изд-ние ЗАКОНОВЪДЪНІЕ, 1911. – С. 756–770.
6. *Перковський А. Л.* Еволюція сім'ї і господарства на Україні в ХУІІ – першій половині ХІХ ст. // Демографічні дослідження. Вип. 4. – К.: Наукова думка, 1979. С. 37–46.
7. *Пономарев А. П.* Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – К.: Наукова думка, 1989. – 320 с.
8. *Пустоход П. і Трацевський М.* Шлюбність на Україні // Демографічний збірник. За ред. академіка М. В. Птухи. Праці Демографічного інституту, Т. VII. – К.: друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. – С. 84–195.
9. *Трацевський М.* Народжуваність людності в Україні // Демографічний збірник. За ред. академіка М. В. Птухи. Праці Демографічного інституту, Т. ІV. – К.: друкарня Української Академії наук, 1926. – С. 69–112.
10. *Тарновский В. В.* О делимости семейств в Малороссии // Труды комиссии, высочайше утвержденной при императорском университете св. Владимира, для описания губерний Киевского учебного округа, т. 3. – К.: 1853. (Цитата за: Перковський А. Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в ХУІІ – першій половині ХІХ ст. // Демографічні дослідження. – Вип. 4. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 37–46.
11. *Чубатий М.* Історія Християнства на Русі-Україні, Т. I. – Рим – Нью-Йорк, 1965.

Анотація. У статті досліджуються соціально-демографічні характеристики шлюбності населення України у ХУІІ – на початку ХХ століть. Їх основні риси – висока інтенсивність шлюбності, велике поширення ранніх шлюбів, сезонні коливання шлюбності відповідно до сільськогосподарського та релігійного циклів, припинення шлюбу лише у випадку овдовіння, жорсткий контроль громади і церкви – є типовими для населення доіндустріального суспільства. Особливу увагу приділено демостатистичним характеристикам шлюбності у другій половині ХІХ – у перше десятиліття ХХ ст. за працями Демографічного інституту Української академії наук.

Аннотация. В статье исследуются социально-демографические характеристики брачности населения Украины в ХУІІ – в начале ХХ веков. Их основные черты – высокая интенсивность брачности, распространенность ранних браков, сезонные колебания брачности в соответствии с сельскохозяйственным и религиозным циклами, прекращение брака лишь в случае вдовства, жесткий контроль общины и церкви – типичны для населения доиндустриального общества. Особое внимание уделено демостатистическим характеристикам брачности во второй половине ХІХ – в первое десятилетие ХХ века по публикациям Демографического института Украинской академии наук.

Summary. The article investigates the socio-demographic characteristics of the marriage of the Ukrainian population in the ХУІІ – early ХХth centuries. Their basic features – a high intensity of marriage, the prevalence of early marriage, seasonality of marriage in accordance with the agricultural and

religious cycles, ending of marriage only in the case of widowhood, regimentation by community and church – are typical for the population pre-industrial society.

Particular attention is paid marital laws of the Russian Empire regarding Ukraine and analysis of the demostatistic characteristics of marriages in the second half of the XIX – the first decade of the XX century by the publications Demographic Institute of the Ukrainian Academy of Sciences.

Ключові слова: шлюб, сім'я, шлюбне законодавство, звичаєве право, церква, інтенсивність шлюбності, сезонність шлюбності.

Ключевые слова: брак, семья, брачное законодательство, обычное право, церковь, интенсивность брачности, сезонность брачности.

Key words: marriage, family, marriage legislation, customary laws, the church, intensity of marriage, seasonality of marriage.

Стаття надійшла до редакції журналу 17.05.2011 р.